

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ТА ЇЇ СУБ'ЄКТИ

CONSTITUTIONAL AND LEGAL POLICY OF UKRAINE AND ITS SUBJECTS

Тернавська В.М., к.ю.н.,
доцент кафедри охорони праці і навколишнього середовища
Київський національний університет будівництва і архітектури

Стаття присвячена дослідженню впливу суб'єктів політичного процесу на формування правової політики держави в цілому та конституційно-правової політики зокрема.

Представлено авторське визначення поняття конституційно-правової політики. Відзначається більш широке коло суб'єктів конституційно-правової політики, ніж інших видів правової політики держави, зокрема адміністративно-правової, фінансово-правової та кримінально-правової політики. Суб'єктами конституційно-правової політики визначаються всі суб'єкти права законодавчої ініціативи, а також органи місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства та народ України. Аналізуються повноваження кожного суб'єкта щодо формування конституційно-правової політики. Відзначається провідна роль Президента у формуванні правової політики, що зумовлено пропрезидентською більшістю у парламенті. Визначено спеціальний суб'єкт правової політики – Комітет Верховної Ради України з питань правової політики і правосуддя. Звертається увага на важливість діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, правоохоронних органів та Конституційного Суду України щодо корегування змісту правової політики у процесі правозастосовної діяльності, що має своїм наслідком підвищення її якості. Акцентується увага на порушенні конституційних прав громадян України брати участь у формуванні конституційно-правової політики держави.

Робиться висновок про зумовленість якості конституційно-правової політики не лише плідною співпрацею суб'єктів правової політики, але й упорядкованою законом їх взаємодією. Пропонується прийняття спеціального закону про нормативно-правові акти.

Ключові слова: правова політика, суб'єкти конституційно-правової політики, правотворчість, правозастосування, концепція правової політики, конституційне будівництво.

Subjects of political process use positive law as a means of achieving their political goals. However, as it is stated by the practice of political and legal reality, each subject plays a specific role in the process of formation of legal policy that can affect both positively and negatively the content of legal policy. Thus, the question of influence of the subjective factor on a creation of legal policy of the state acquires today **the special actuality** due to the necessity to work out the concept of constitutionally-legal policy, which should determine the vectors of constitutional building in Ukraine.

The author conducts the research **with the purpose** to carry out a theoretical and methodological analysis of the process of forming the content of legal policy at all levels of rulemaking that should facilitate the arrangement of today's somewhat chaotic constitutional process of lawmaking, because it has a practical importance not only for law-making, but also for law-enforcement practice.

The article is devoted to the research of the subjective component of the constitutional and legal policy of the state and its influence on the content and quality of legal policy. There marked a wider range of subjects of constitutional and legal policy than other types of legal policy of the state, in particular administratively-legal, financially-legal and criminally-legal policy. On the whole the constitutional and legal policy, which is a variety of national legal policy, can be defined, on author's opinion, as an aggregate of strategic character legal ideas, which are produced by public authorities and organs of local self-government with participation of institutes of civil society and are embodied in the concrete programs of developing the constitutional building and improving the mechanism of constitutional and legal regulation of public relations. That is why all subjects of the power of legislative initiative as well as organs of local self-government, institutes of civil society and the people of Ukraine are determined as subjects of constitutional and legal policy.

The authorities of each subject regarding the formation of constitutional and legal policy are analyzed. The leading role of the President is noted in forming the legal policy, which is stipulated by the pro-presidential majority in the parliament. The Committee on Legal Policy and Justice of the Verkhovna Rada of Ukraine is defined as the special subject of legal policy. There noticed the importance of the activities of the Ombudsman, the law enforcement agencies and the Constitutional Court of Ukraine according to a correction of the legal policy content in the process of enforcement, which has by consequence the increasing its quality. Attention is paid to violation of the constitutional rights of Ukrainian citizens to participate in forming the constitutional and legal policy of the state.

It is concluded that the quality of constitutional and legal policy is stipulated not only by the fruitful cooperation of the subjects of legal policy, but also by the law-arranged interaction between them. Thus, it is proposed to adopt a special law on normative and legal acts.

Key words: legal policy, subjects of constitutional and legal policy, rule-making, law-enforcement, conception of constitutional and legal policy, constitutional building.

Вступ. Суб'єкти політичного процесу використовують позитивне право як засіб досягнення своїх політичних цілей. Держава як чільний інститут політичної системи суспільства відіграє основоположну роль у правотворчому процесі, втілюючи за допомогою права свою політику в життя. У даному контексті слушною є думка російського правознавця Н. Матузова, який зазначив: «Правова політика є особливою формою вираження державної політики, засобом юридичної легітимації, закріплення і здійснення політичного курсу країни, волі її офіційних лідерів і владних структур» [1, с. 6]. Однак, як свідчить практика політико-правової дійсності, кожен суб'єкт відіграє у процесі формування правової політики свою специфічну роль, що може вплинути як позитивно, так і негативно на зміст правової політики. Отже, питання впливу суб'єктного фактору на творення правової політики держави набуває сьогодні особливої **актуальності** у зв'язку з необхідністю розробки концепції конституційно-право-

вої політики, яка має визначати вектори конституційного будівництва в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед досліджень, присвячених питанням розробки загальнодержавної концепції правової політики, слід виділити роботи В. Тація, Ю. Шемшученка, О. Петришина, В. Селіванова, О. Скрипнюка, М. Панова, О. Скакун та інших. Однак, як правильно зазначають деякі дослідники проблем правової політики, у вітчизняній юридичній літературі недостатньо системних наукових досліджень, в яких аналізується діяльність суб'єктів правової політики щодо впровадження правової політики в життя [2, с. 97] (генерація ідей, постановка завдань, формування програм та пошук методів реалізації такої політики [3, с. 149]).

Заслугує на увагу наукова робота Н. Железняк, яка на дисертаційному рівні дослідила специфіку формування правової політики Міністерством юстиції України [4].

Більш системно дане питання досліджується російськими правознавцями, зокрема, А. Малько, Н. Матузовим, А. Коробовою, К. Шундикивим, Р. Пузиковим, В. Затонським, А. Саломатиним та іншими.

Мета статті. Теоретико-методологічний аналіз процесу формування змісту правової політики на всіх рівнях нормотворчої діяльності має сприяти упорядкуванню сучасного дещо хаотичного конституційного процесу правотворення, що становить практичне значення не лише для правотворчої, але й правозастосовної практики.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні проблеми правової політики вирішуються у вузьких колах політиків, які за дорадчої участі правознавців – теоретиків і практиків визначають загальний вектор розвитку національної правової системи. Натомість громадянське суспільство активно вимагає своєї безпосередньої участі у формуванні конституційно-правової політики держави, оскільки прагне відповіді на низку важливих питань, зокрема якими будуть вектори розвитку євроатлантичної інтеграції, а також соціальної та економічної реформ в аспекті впливу євроінтеграційних процесів. Отже, постає питання щодо того, хто є суб'єктами правової політики.

Тривалий час в юриспруденції превалювала думка, що єдиним суб'єктом правової політики є виключно держава. Так, на думку Н. Матузова [1, с. 6], В. Трофімова [5, с. 101], А. Коробової та інших [6, с. 42–43], виключно держава та її органи, наділені правом законодавчої ініціативи, здійснюють діяльність щодо продукування стратегічних правових ідей та їх реалізації. На нашу думку, такий вузький підхід є виправданим, якщо йдеться про такі види правової політики, як адміністративно-правова, фінансово-правова та кримінально-правова політика, де дійсно правильною є монополія держави на вироблення правових рішень імперативного характеру. Що ж стосується конституційно-правової політики, то ми відзначаємо більш ширше коло її суб'єктів, оскільки **конституційно-правова політика**, на нашу думку, являє собою сукупність правових ідей стратегічного характеру щодо розвитку конституційного будівництва та удосконалення механізму конституційно-правового регулювання суспільних відносин, які продуковані органами державної влади та органами місцевого самоврядування за участю інститутів громадянського суспільства і втілені у правові акти концептуального характеру.

Аналізуючи сучасні підходи у питанні визначення суб'єктного складника правової політики, слід відзначити тенденцію поступового розширення кола суб'єктів правової політики. Зокрема, серед суб'єктів правової політики правознавці та політологи вирізняють державні та муніципальні органи, а також інститути громадянського суспільства та громадян держави [7; 8, с. 555; 9, с. 5], що можна пояснити зміною типу праворозуміння.

Отже, права політика як складова частина загальнодержавної політики може формуватися і здійснюватися від імені держави всіма суб'єктами права законодавчої ініціативи, а також органами місцевого самоврядування, які прагнуть реалізувати свої власні цілі і задачі шляхом послідовного використання правових засобів. У формуванні цієї політики також беруть участь інститути громадянського суспільства, зокрема політичні партії, громадські організації, рухи, об'єднання, науково-дослідні установи, а також громадяни, але не безпосередньо, а через офіційні канали та інститути, а також через пресу за допомогою інституту лобізму.

У системі суб'єктів правової політики визначальна роль у формуванні правової політики належить, на нашу думку, главі держави, оскільки за наявності сильної президентської влади – пропрезидентської більшості у парламенті та пропрезидентського уряду – саме Президент де-факто формує вектори внутрішньої та зовнішньої політики держави, у тому числі й правової політики.

Президент України, керуючись своїми конституційними повноваженнями [10], бере безпосередню участь у формуванні правової політики держави. Зокрема, Президент як суб'єкт права законодавчої ініціативи вносить на підставі ст. 93 Конституції України законопроекти, які розглядаються Парламентом позачергово.

Президент у своїх щорічних посланнях до народу та Верховної Ради України про внутрішню і зовнішню становище України репрезентує свої політико-правові ідеї, що визначають вектори політичного, економічного, соціально-культурного та правового розвитку суспільства і держави. Втілені у правову форму політико-правові ідеї Президента трансформуються у нормативно-правові акти, які є ефективними засобами реалізації правової політики держави. Затверджуючи своїми указами різні стратегії, концепції, доктрини, програми Президент безпосередньо формує правову політику держави. Крім того, саме глава держави у своєму Щорічному Посланні Президента «Про внутрішню та зовнішню становище України у 2012 році» [11, с. 143] запропонував розробити та прийняти Концепцію правової політики в Україні, яка має визначати стратегічні, перспективні цілі правової політики, її актуальні завдання, принципи, механізм формування та реалізації.

Президент України як гарант державного суверенітету, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина має право зупиняти дію актів Кабінету Міністрів України та накладати вето на прийняті Верховною Радою України закони з мотивів їх невідповідності Конституції України, апелюючи до Конституційного Суду України щодо визначення неконституційності нормативно-правових актів, що є вкрай важливим інструментом не лише формування якісної правової політики, але й виступає передумовою її ефективної реалізації.

Запорукою якості правової політики є, на нашу думку, її науково-теоретичний фундамент, який закладають фахівці та експерти національних науково-дослідних установ. Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України сприяє главі держави у наданні його стратегічним політико-правовим ідеям науково обгрунтованого характеру. На жаль, спеціалізований відділ у складі Інституту – відділ правової політики – було ліквідовано.

Основна роль у формуванні правової політики належить Парламенту. Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади в Україні відповідно до ст. 75 Конституції України продукує законодавчі акти у процесі законотворчої діяльності [10], де орієнтиром соціальної значущості та доцільності прийняття тих чи інших актів слугує законотворча політика як вид правової політики. Однак розглядати український Парламент власне як повноцінний суб'єкт правової політики стало можливим після прийняття Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 р. [12], яким було закладено довгострокову перспективу роботи Парламенту в усіх сферах політики, зокрема й у правовій. Як справедливо зазначає А. Засць, весь попередній період Парламент здійснював своє завдання у сфері законотворчої політики дещо хаотично, оскільки питання внутрішньої політики визначалися чисельними законами, які не дозволяли належним чином формувати «комплексне бачення ідеології та спрямованості державницьких рішень, а це перешкоджало системній діяльності Парламенту щодо правового регулювання економіки та соціальної сфери, реформуванню правової системи» [13, с. 53].

Верховна Рада України на підставі ст. 89 Конституції України делегує законопроектну функцію своїм комітетам, які готують і попередньо розглядають питання, що потребують правового врегулювання. Хоча комітети не є суб'єктами права законодавчої ініціативи, однак, виступаючи як суб'єкти законодавчої процедури [14, с. 128], вони виконують досить важливе завдання щодо забезпечення якості законотворчої діяльності. Провідну роль,

на нашу думку, у формуванні правової політики виконує Комітет Верховної Ради України з питань правової політики і правосуддя [15]. Саме Комітет з питань правової політики займається плануванням законодавчої діяльності Верховної Ради України, визначає стандарти нормотворчої діяльності, проводить оцінку відповідності законопроектів та проектів інших актів Верховної Ради України Конституції України.

Реформування Комітету у 2014 р. не сприяло, на нашу думку, його належній функціональності, оскільки поєднання двох різних напрямів в діяльності одного комітету – правової політики і правосуддя – суперечило критеріям формування парламентських комітетів, визначених доктриною конституційного права. Зокрема, питання, віднесені до компетенції одного комітету, мають бути однорідними за змістом і стосуватися однієї сфери суспільних відносин.

Комітет, здійснюючи попередній розгляд та готуючи висновки і пропозиції щодо проектів загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля, а також щодо надання згоди на обов'язковість чи денонсацію міжнародних договорів України, закладає основи та визначає пріоритети законотворчої політики. Зокрема, на підставі аналізу фактичного стану явищ політичної, економічної, соціальної дійсності формується юридичний мотив необхідності упорядкування (унормування) певного виду суспільних відносин, визначається доцільність та зміст майбутнього закону. У результаті такого пізнання учасники законотворчої діяльності створюють своєрідну програму дій щодо модернізації національної правової системи. Створюється *концепція правової політики*.

Законотворча політика повинна являти собою науково обґрунтовану концепцію розвитку законотворчої діяльності. Однак, враховуючи те, що законодавцю не завжди вистачає необхідних знань та досвіду у виробленні стратегічних моделей розвитку правового життя суспільства, слід відзначити роль науково-дослідних та науково-експертних установ у формуванні правової політики держави. Зокрема, Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України та Інститут законодавства Верховної Ради України надають свої пропозиції щодо формування стратегії державної правової політики шляхом розробки наукових концепцій розвитку національного законодавства, підготовки проектів законів з найважливіших питань розвитку суспільства і держави та їх наукового обґрунтування, проведення наукової експертизи проектів законодавчих актів України, а також проведення порівняльних досліджень законодавства України й законодавств іноземних держав та проблеми приведення національного законодавства у відповідність до норм міжнародного права та права ЄС. На жаль, науково обґрунтовані пропозиції науковців та експертів часто ігноруються українським законодавцем, що негативно відображається на якості національного законодавства, на що часто нарікають правознавці.

У юридичній літературі зовсім не висвітлене питання ролі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у реалізації правової політики. Інститут Уповноваженого виконує не лише функцію парламентського контролю за забезпеченням прав і свобод людини і громадянина в Україні [16, с. 13]. Насправді ж функції Уповноваженого набагато ширші, оскільки він своєю професійною діяльністю безпосередньо сприяє приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність до Конституції України та міжнародних стандартів у галузі прав людини шляхом внесення в установленому порядку відповідних пропозицій щодо усунення виявлених недоліків в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина [17].

Іншим суб'єктом правової політики є уряд. Сьогодні уряд більше не розглядають як суто адміністративний

орган, який має лише забезпечувати виконання поставлених завдань у сфері державної політики. Уряд перетворився на політичний орган, що очолює публічну адміністрацію й виконує низку важливих функцій держави (реалізацію прийнятих законів, виконання бюджету, втілення економічної, фінансової, правової, зовнішньої політики тощо) відповідно до ст. 116 Конституції України [10].

Кабінет Міністрів України не лише уповноважений на вирішення питань державного управління у сфері правової політики [18], він сам є активним політичним актором, який формує правову політику. По-перше, уряд як суб'єкт права законодавчої ініціативи вносить законопроекти до Верховної Ради України з важливих питань внутрішньої та зовнішньої політики держави. По-друге, він також видає низку підзаконних нормативно-правових актів на реалізацію прийнятих законів та забезпечення виконання урядової політики. З питання урядової правотворчості правознавці висловлюють різні і часто радикально протилежні думки. Багато українських правознавців нарікає, що чисельність законопроектів уряду сильно перевищує кількість законопроектів Верховної Ради України та народних депутатів України. Однак, керуючись аналізом зарубіжної практики нормотворчості, слід зазначити, що у більшості зарубіжних країн уряд є основним розробником законопроектів. Відомо, що парламентська процедура характеризується складністю і перешкоджає оперативному прийняттю рішень, натомість посилення ролі уряду в законопроектній діяльності зіграло важливу роль у підвищенні плановірності розвитку законодавства [19, с. 120]. Крім того, на думку російських вчених, у правовій державі основним суб'єктом права законодавчої ініціативи має виступати уряд, оскільки саме він буде виконавцем основної маси майбутніх законів [20, с. 324].

У виробленні та реалізації правової політики держави беруть участь і структурні елементи уряду, серед яких провідна роль належить Міністерству юстиції України, яке є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику [21]. Мін'юст також забезпечує проведення державної правової політики у законодавчому процесі, беручи обов'язкову участь у розробці системуютьорюючих законопроектів. Крім того, правознавці, аналізуючи повноваження Мін'юсту, відзначають його провідну роль у сфері адаптації національного законодавства до права ЄС [22, с. 204].

Свій вагомий внесок у формування якісної правової політики вносять суди, прокурорські, слідчі та інші юрисдикційні органи, які постійно корегують правову політику. Реалізуючи правову політику у процесі здійснення правоохоронної діяльності, саме ці органи державної влади виявляють суттєві недоліки чинного законодавства, колізії та прогалини у механізмі правового регулювання.

Формування правової політики має проходити, на нашу думку, за обов'язкової участі громадськості. Однак реалії правового життя суспільства демонструють майже повне ігнорування суб'єктами нормотворчої діяльності громадської думки. Крім того, законодавець, грубо порушуючи конституцію України, позбавив конституційного права громадян України вирішувати важливі політико-правові та соціально-економічні питання шляхом проведення місцевих референдумів та всеукраїнського референдуму. З цього приводу гостро і влучно зазначив провідний фахівець в галузі конституційного права А. Колодій: «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування не бажують обмежувати себе законодавчими актами, саме тому досі не прийнято законодавчих актів про всеукраїнський та місцеві референдуми, всенародні опитування (плебісцити), демонстрації, мітинги, вуличні походи та збори громадян, а тому серйозно вести мову про наявність в Україні демократії або ж нормативних основ для її розвитку вбачається безпідставним» [23, с. 43–44].

Висновки. Таким чином, взаємодія і плідна співпраця суб'єктів правової політики безпосередньо відображається на якості правової політики, яка ними продукується, та ефективності правової політики у процесі правового регулювання суспільних відносин.

Сьогодні існує нагальна потреба інституційних змін в системі організації та діяльності державних органів з метою упорядкування їх взаємодії у сфері законотворчості. Зокрема, має бути прийняте положення про Комітет Верховної Ради України з питань правової політики і правосуддя, яким буде регламентована специфіка діяльності Комітету, як це було до 2014 року, коли функ-

ціонував Комітет з питань правової політики. Варто, на нашу думку, також відновити роботу відділу з питань правової політики Національного інституту стратегічних досліджень, який як спеціальний суб'єкт правової політики безпосередньо займався питаннями вироблення стратегії і тактики правової політики України. Крім того, для підвищення ефективності роботи всіх суб'єктів правотворчості необхідно прийняти закон про нормативно-правові акти, яким має бути впроваджений порядок планування законопроектної діяльності всіх суб'єктів законотворення задля удосконалення законодавчого процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Матузов Н.И. Актуальные проблемы российской правовой политики. *Государство и право*. 2001. № 10. С. 5–12.
2. Бідей О. Суб'єкти правової політики в Україні. *Право України*. 2007. № 4. С. 97–99.
3. Актуальні проблеми теорії держави і права : навчальний посібник / Є.В. Білозьоров, Є.О. Гіда, А.М. Завальний та ін. ; за заг. ред. Є.О. Гіди. Київ : ФОП О.С. Ліпкан, 2010. 260 с.
4. Железняк Н.А. Правові та організаційні форми діяльності Міністерства юстиції України у здійсненні державної правової політики (теоретичні та практичні питання) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2005. 21 с.
5. Трофимов В.В. Правовая политика как научная основа правовых реформ. *Государство и право*. 2010. № 6. С. 101–104.
6. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні : монографія / за редакцією І.О. Кресіної. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. 304 с.
7. Гетьманчук М.П., Гришук В.К., Турчин Я.Б. Політологія : навчальний посібник. Київ : Знання, 2010. 415 с. URL: <http://politics.elib.org.ua/pages-8481.html> (дата звернення: 21.09.2018).
8. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теория держави і права: підручник. Практикум. Тести : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 584 с.
9. Малько А.В., Саломатин А.Ю. Основы правовой политики : учеб. пособие для магистрантов. 2 изд. Москва : РИОР : ИНФРА-М, 2017. 170 с.
10. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (із змінами і доповненнями, внесеними згідно із законами від 08.12.2004 р. № 2222-IV; від 01.02.2011 р. № 2952-VI; від 19.09.2013 р. № 586-VII; від 21.02.2014 р. № 742-VII; від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ : НІСД, 2012. 256 с.
12. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 р. № 2411-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 527.
13. Заєць А.П. Законодавча правова політика в Україні: наближення до сутності права та забезпечення його верховенства. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. Київ : НІСД, 2013. С. 53–61. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Pravova_pol_new-b7252.pdf (дата звернення 05.08.2019).
14. Тополянська Т.О. Конституційно-процесуальні основи реалізації права законодавчої ініціативи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2009. 225 с.
15. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України восьмого скликання : Постанова Верховної Ради України від 04.12.2014 р. № 22-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 1. Ст. 10.
16. Майданник О.О. Інститут омбудсмена у механізмі забезпечення прав людини в Україні. *Адвокат*. 2010. № 7 (118). С. 12–16.
17. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99.
18. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222.
19. Богачова О.В. Законотворення: теоретико-прикладні аспекти. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2012. 448 с.
20. Малько А.В., Затонский В.А. Правовая политика: основы теории и практики : учебно-методический комплекс. Москва : Проспект, 2015. 352 с.
21. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 р. № 228. *Урядовий кур'єр*. 2014. № 123.
22. Удовика Л., Ганзенко О. Правові засоби правотворчості в контексті інтеграції України в ЄС. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 201–205.
23. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри* : науково-практичний юридичний журнал. Випуск 3. 2012. С. 40–44.